

MODERN (SZEKULÁRIS) ÉRTÉKEK EGY TRADICIONÁLIS TÁRSADALOMBAN

ELŐBB VICCEK ÉS BON MOT-OK, MAJD kutatások bizonyították, hogy a pártállam évtizedeiben nemcsak a társadalmi „valóságnak” nem volt köze a tankönyvekben bemutatott valósághoz, a valódi világnak a *tankönyvszagú világ*hoz, hanem a „társadalomban” (illetve annak különböző csoportjaiban) tapasztalható/mérhető *értékeknek* sem volt köze azokhoz az értékekhez, amelyeket az iskolák sugalltak. (Hacsak nem *rejtett tantervük* révén, de ez már egy másik történet.) (*Háber & H. Sas 1980; Szabó 1988*)

A tény, hogy a tankönyvek és tantervek, tanári kézikönyvek az iskolába járók szüleinek értékeitől eltérő értékek jegyében készültek, sokan egyszerűen a pluralizmus hiányával, a pártállami ideológiai indoktrinációval magyarázták.

Mindenesetre tény, hogy a tankönyv-monopólium és az iskolamonopólium, a hivatalos állami ideológia viszonyai között semmiképpen nem jelenhettek meg az eltérő értékek az iskolában.

Ebből az is következhethetne, hogy amikor *nem* volt iskolamonopólium *s nem* volt tankönyv-monopólium, akkor az iskola és a tankönyvek értékvilága közel vagy közelebb állt az adott társadaloméhoz, az iskolalátogatók szüleiéhez, mint a későbbi évtizedekben. Ugyanakkor a Horthy-korszakban kiadott tankönyvek egy részét átlapozva (illetve újra átlapozva) az a benyomás erősödött meg bennem, hogy a Horthy-kori „tankönyvvilág” *egyértelműen* a tradicionális társadalom értékvilágához alkalmazkodik, s legfeljebb statisztikai eszközöket bevető szövegelemzéssel lehetne kimutatni a tankönyvek értékpluralizmusát.

Mínthogy erre itt és most nem tudok vállalkozni (bár nagyon tudom ajánlani PhD hallgatóknak és érdeklődő kutatótársaknak), inkább általános benyomásaimat szeretném rögzíteni: melyek voltak a tankönyvek által képviselt értékek, és mit tudunk ezzel szemben a társadalom értéktagságáról.

A tradicionális értékvilágban élő társadalom értékeit feltételező és sugárzó tankönyvek „igéi” különböző kérdésekben természetesen különböző mértékig inhomogén társadalom „talajára hullanak”. E különböző mértéket is szeretnék jelezni az alábbiakban.

A nemzet (és a falu...)

A korszak tankönyveinek egyik legkitüntetettebb fogalma a „nemzet”. Az elemistáknak, a kicsiknek szóló olvasókönyvek, beszéd- és értelemgyakorlatok, állampolgári ismeret tankönyvek, a polgárisoknak, középiskolásoknak szóló földrajz, történelem, vagy irodalomkönyvek egyaránt azt sugallják: a nemzet a „faluban” él igazán: a városok „kevésbé nemzeti” intézmények.

Mindezt egy olyan országban tanították, ahol – a nagy nemzetiségi területek trianoni elcsatolása után is – a városok továbbra is lényegesen „nemzetibbek” voltak. A városok lakosságának ugyanis 95,3 a falvak lakosságának viszont csak 90,2% volt magyar anyanyelvű. A nem magyar népességben a magyarul tudók aránya a falvakban mindössze 71,7% volt, a városokban viszont 83,9%. (Ezen belül pl. a Sopron megyei falvak nemzetiségi lakosságának alig 45%-a, a baranyai falvak nem magyar lakosainak is csak 61%-a beszélt magyarul 1930-ban...) (*MSK 1930*) Azaz a falu és a nemzet összekötését sokkal inkább indokolta a városi lakosok liberálisabb/modernebb értékvilágának elutasítása, mint a (nyelvi) nemzetfogalomhoz való viszony. Természetesen nem az a kérdés, hogy „jól” vagy „rosszul” ítélte meg – a történeti mérlegelés szempontjából – a nemzetfogalmat a korszak tankönyvirodalma, de az igenis kérdés, hogy a (főleg városi) gyerekek százezreit éppen azzal a narrációval nevelték szülei nemzeti identitásra, hogy a városokba költöző elődeik a nagyvárosi közegben „elmagyarosodtak”: jiddis, sváb, szlovák anyanyelvüket-csoportidentitásukat nemzeti nyelv-re-nemzeti identitásra cserélték. E rendkívül széles tömegek személyes és történelmi tudata, s ebből következő értékvilága szempontjából a „nemzeti lét” legfontosabb székhelye éppen, hogy a város, s nem a falu...

A szülőföldhöz ragaszkodni

A tankönyvek, az oktatás a szűkebb lakóhelyükhöz, szülőföldjükhöz maradéktalanul „hű”, ahhoz ragaszkodó emberekről szólt. A nemesi nemzetfogalom népi irányba történt elmozdulásával ez egyre gyakoribb. A tankönyvek figurái a könyvbéli történelem színhelyeként szolgáló településen születtek, s ha fel is bukkan a szerencsét próbálni városba induló fiú – a pozitív minta a helyben maradás, vagy éppen a szülőhelyre való visszatérés...

Mindez egy olyan országban, ahol a lakosok alig 60%-a volt helybéli születésű (!), tehát legalább negyven százalék értékvilágát befolyásolnia kellett a földrajzi mobilitásnak. Ha Budapestet igazi végletnek tekinthetjük is – minthogy lakosainak alig 37%-a volt helybéli, a többi városok átlaga is 56%. Noha a vidék helyben születettségének átlaga értelemszerűen magasabb az országos átlagnál, mégis több olyan megyénk van, ahol hatvan százalék alatt maradt a helyben születettek aránya – ezek jellemzően dunántúliak: Baranya, Komárom, Somogy. Különösen feltűnő, hogy Baranyában még a helyben és a megyében születettek *együtt* is alig múlják felül a 61%-ot. Nemcsak a városi, de az ország egyes területein még a falusi családok felére-harmadára is jellemző lehetett, hogy valójában nem volt erőteljes kötődésük a konkrét vidékhez,

vagy településhez. A városi lakosság 36, a falusi lakosság 15%-a nemcsak települést, de megyét is változtatott.

Ráadásul az iskolába járó gyerekek jelentős része maga is átélhetett költözést: az 1930-ban 7–9 éves elemiseknek közel negyede már máshol lakott, mint ahol született. (Utóbbi tény azt is mutatja, hogy a felnőttek földrajzi mobilitása nem elsősorban annak tudható be, hogy más faluba tartozóval kötnek házasságot, hanem a költözések nagyobbik része akkor következik be, amikor már megvan a gyerek...) (MSK 1930)

Ahogy emelkedünk az iskolatípusok ranglétráján, már azt is meg tudjuk állapítani, hogy nemcsak a születési hely, hanem a pillanatnyi lakóhely is nagy mértékben eltér az iskola székhelyétől. A polgárista fiúk szüleinek 31%-a, a polgárista lányok szüleinek 23%-a nem helybéli. Kiugróan magas adat, hogy az evangélikus egyház tulajdonában lévő polgárikba járóknak fele nem helybéli, sőt negyede nem is a megyéből való.

Nem rendelkezünk összesített adatokkal arról, hogy – az elemi utáni iskolatípusok vonatkozásában – a diákok hány százaléka nem helybéli *születésű*. Ez – egy több iskolai anyakönyvre kiterjedő – felvétel tanúsága szerint igen változó lehet településenként és iskolánként. Pl. az abonyi polgári fiúiskola diákjainak ugyan 95%-a helybéli, de csak 68%-uk helyben született. A székesfehérvári lánypolgáriban a diákok 90%-a helybéli – de csak 51%-a helybéli születésű (Nagy P. T. 2001).

A tanítóképzőkbe járó fiúk 80, a lányok 59%-a nem helybéli lakos; 55 ill. 38%-uk még nem is a megyéből való. A középiskolásoknak 34%-a nem helybéli, sőt 17% nem is a megyéből való. (Még Budapestre is igaz, hogy a fiúk negyede, a lányok egyötöde nem helybéli...) (MSÉ 1928)

A felsőkereskedelmiknél ez az arány hasonlóképpen 34 ill. 12%. Utóbbi iskolatípusoknál is jellemző, hogy a lányok nagyobb mértékben helybéliek, bár ennek talán az a domináns oka, hogy a nőoktatásban Budapest erősen felülreprezentált. (MSÉ 1928) Csak egy iskoláról, a miskolcíról van ennél bőségebb adatunk – eszerint a diákoknak 49%-a helybéli, de csak 27%-a helyben született (Nagy P. T. 2001).

Az a két világháború között meghatározóvá váló pedagógiai koncepció tehát, mely a helytörténet ill. a helyi kultúrtörténet, helyi földrajz tanításán keresztül kívánt „hazafiságra nevelni”, a polgáris és középiskolás diákok nagyobbik része számára teljesen inadekvát volt. Az elemisták szempontjából pedig az a figyelemreméltó, hogy miközben a diákok negyede számára éppen az új településre költözés, az új környezet megszokása jelentette a *valódi* kihívást, s a valódi felemelkedési esélyt, az iskola a helybenmaradásról prédikált...

Természetesen az egyes nemzedékekhez tartozó szülőcsoportok szemében különböző mértékig lehetett disszonáns, hogy a tankönyvek a lokalitásban „maradásnak” a „mobilitásnál” nagyobb értéket tulajdonítottak. A 30 és 60 közöttiek körében valamennyi kisebb korcsoportra igaz, hogy (1930-ban) 50% alatt volt a helyben születettek aránya. A 35 és 50 közöttiekre még az is igaz, hogy 30%-nál többen még megyét is változtattak születésük óta. (Az idősebbek még – és talán már – kimaradtak a nagy területi mobilitásokból...)

A nem helyben születettség természetesen különböző mértékben jellemzi az egyes felekezeteket és nemzetiségiéket. A trianoni Magyarország unitáriusainak – érthető-

en, hiszen egy eredetileg erdélyi felekezetről van szó – több, mint hetven százaléka nem helybeli születésű. Az izraeliták 57%-os nem helyben születtségét viszont *már csak egyötöd részben magyarázza a „galíciai bevándorlás”*: az 1930-ban összeszámolt izraelitáknak nem kevesebb, mint 39%-a más trianoni magyarországi településen született. Azaz egy polgárosodottabb felekezeti csoport nagyobb területi mobilitásáról van szó... Valószínűleg a gazdaságilag fejlettebb Dunántúl egyes megyéiben is jól megfigyelhető területi mobilitás indokolja, hogy a katolikusok kevésbé (59%-ban) helybéliek, mint a reformátusok (67%). Azt, hogy az általában polgárosodottnak tartott evangélikus népesség 65%-a immobil, további kutatásokkal lehetne talán magyarázni. (Legészszerűbb magyarázat talán, hogy az evangélikusok magas iskolázottsága, elitben elfoglalt magas aránya elsősorban azoknak a csoportoknak tudható be, akik *több generáció óta* városiak.)

A trianoni Magyarország nem magyar anyanyelvű lakossága több, mint hetven százalékban helyben született. Ez önmagában nem magyarázható a nemzetiségek településszerkezetével, hiszen a nemzetiségekhez tartozók nagyobb arányban születtek helyben, mint a falusiak átlaga... Valószínűleg arról van szó, hogy a mobil emberek – minden erre irányuló kutatás adatai által igazolhatóan – inkább váltanak anyanyelvet, asszimilálódnak a magyar többségbe, mint a nem mobilak, így ők mintegy eltűnnek a német-szlovák stb. eredetű nem helyben születettek közül...

Az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozó szülőcsoportok értékei is különbözőképpen viszonyulhattak az iskola lokalitás-értékéhez.

Ahogy haladunk az agrárszférából az iparforgalmi szféra, illetve az iskolázatlanoktól az iskolázottak felé, egyre csökken a helyben születettek aránya. Az agráriumban foglalkoztatott férfiak 71% a, az iparforgalmi szektorban foglalkoztatottak 43%-a, a közalkalmazottak és köztisztviselők 43%-a, de az értelmiségi önállóknak csak 28%-a volt helybeli születésű. A gazdaság egyes szféráin belül egységesen megfigyelhető, hogy a tisztviselők csak kis arányban helybeli születésűek: az ipari és kereskedelmi tisztviselők egyharmadára, az agrártisztviselők alig egyhatedére jellemző ez. A kisiparosok némileg több, a kiskereskedők némileg kevesebb, mint negyven százaléka született helyben. Ezek az adatok egyelőre bizonyos redundanciát tükröznek, hiszen „a nem helyben született”-ség ugyanazt a személyt egyszerre jellemzi városi, kereskedői vagy izraelita mivoltában; annak szétválasztása, hogy melyik a jelentősebb meghatározó, csak további kutatásokkal lesz lehetséges.

Mindenesetre nyugodtan elmondhatjuk, hogy szinte minden iskolában lehettek olyan diákcsoportok, melyek személyes sorsa, értékei, illetve szüleik értékei markánsan különböztek a szorosabb értelemben vett szülőföldön maradást szorgalmazó tankönyvvilágtól.

Házasságban élni...

A tankönyvek olvasmányai, de még a kiválasztott irodalmi részletek is a *házasságban élést* mutatták a „rendes ember” egyetlen magánéleti alternatívájának. Még a (történelem, irodalom, olvasó- stb. könyvekben szereplő) konkrét személyek életrajzaiban

is csak a „példás házaseletet élt” információ „hírértékű”. Viszonylag gyakori szereplő az özvegyember és özvegyasszony – gyermekét egyedül nevelő variációban is –, de a tankönyvek nem tudnak az *egyedül élés* alternatívájáról (persze a katolikus papok bemutatását leszámítva), a házasságon kívüli együttélésekről, a válásról stb...

Ezzel szemben a korabeli Magyarországon az emberek egy el nem hanyagolható része házasságon kívül élt. Ha kiszűrjük a gyermekkorúakat – 15 éven aluliakat – akkor kitűnik, hogy a vidéki emberek 27,1 a városiak 35,6% nőtlenként, illetve hajadonként élt. (Budapesten ez az arány 38,4%.)

Tény tehát, hogy a felcseperedett lányok-fiúk jelentős része nem házasodott korán – noha a tankönyvek normavilága szerint ezt kellett volna tennie. Mi több, később sem maradt elhanyagolható kisebbség a nőtlenek, hajadonok csoportja: a 40 és 49 év közötti falusi férfiaknak 4,7% volt nőtlen, a városokban ez az arány már 8,7% volt. A legmagasabb hányadot – természetesen – a budapesti férfiak körében érte el a nőtlenek aránya, itt ugyanis 11,5% volt. A nők esetében a falusiak 4,4, a városiaknak viszont nem kevesebb, mint 11%-a tartozott a hajadonok közé, míg a budapesti hölgyek 15,8%-a. Az iskola értékvilága tehát falun, de különösen városban e tekintetben a társadalom egy jelentős kisebbségének helyzetéről nem vett tudomást. (Noha a dolog természeténél fogva ők nem a gyerekek „szülei” voltak. De egy ötven fős budapesti leányosztály hét-nyolc tanulója vélelmezhetően ez a sors várt...)

Az iskola és a tankönyvek szemében „deviáns” meg nem nőülés-férjhez nem menés az egyes felekezeti csoportokat különbözőképpen érintette. Az izraelita férfiak és nők 10,9 ill. 9,7 százalékát érinti ez. Ezt erősen lemaradva, 6,0 ill. 7,7%-kal követi a római katolikus népesség, holtversenyben az evangélikusokkal (6,0 ill. 7,0%). Ha azonban a katolikus papok és apákak számával csökkentjük a katolikus népességet, akkor az evangélikus egyedülállók már csekély fölénybe is kerülnek. A sort – nem sokkal a katolikusok mögött – a reformátusok zárják 5,5 ill. 5,7%-kal.

Nyilvánvaló, hogy az, hogy a tradicionalitáshoz – minden mérhető adat szerint – a férfiaknál jobban ragaszkodó nők nagyobb arányban maradnak pártában, nem lehet önmagában a szekularizáció, vagy a normákkal való tudatos szembehelyezkedés. Sokkal inkább a világháború hatása ez: a potenciális vagy tényleges vőlegények elestek. A tény azonban, hogy ilyen nőtöbblet mellett a *férfiaknak is* viszonylag magas százaléka agglagény maradt, már sokkal inkább betudható a normasértő viselkedésnek...

Az „erkölcsök romlását”, a házasságon kívüli nemi élet terjedését, a prostitúció növekedését, a nemi betegségek arányának növekedését értelmező korabeli szakirodalom – már amennyiben nem a sajtó, a mozi, a mulatók, a kabaré és a liberális pártok hatását ostorozta – a leggyakrabban a házasságon kívül élők arányával hozta összefüggésbe. Korabeli adataink – a tényleges szexuális viselkedésről, értékekről – természetesen nincsenek. Nemcsak a nevezetesebb orvosstatisztikai kézikönyvek – pl. a sokak által ismert „Melly-Doros” –, de neves szexualitástörténészek sem tudnak érdemi becslést adni arról, hogy a szexuálisan aktív korban lévő nőtlen férfiak milyen arányban választották az „absztinencia” *értékét* a „paráználkodás” ill. a „vadházasság” devianciái helyett (Forrai 2001). Azt pedig végképp nem tudjuk, hogy hölgypartnereik milyen arányban voltak egy modern értelemben vett párkapcsolatot házasság nélkül is

felvállaló „normasértők”, „házasságtörő” férjes asszonyok, alkalmi vagy hivatásos prostituáltak. A házasságon kívül született gyerekek aránya nem igazán jó mutató, hiszen a terhességmegelőzés éppen a modern és iskolázott rétegekben volt elterjedt. A házasságon kívül született gyermekek éppen azokat a csoportokat jellemzi – az anyák felekezeti és foglalkozási összetétele is ezt mutatja –, akik nem-modern, s valószínűleg nem is szekularizált társadalmi csoportokhoz tartozva, vagy legalábbis ilyen körökből származva lettek normasértők. De azért ők sem kevesen voltak: a törvénytelen születések Budapesten a születések 20%-át tették ki. A két legszekularizáltabb felekezet az izraelita és az unitárius alulreprezentált, a legkevésbé szekularizált görögkatolikus erősen felülreprezentált a törvénytelen születéseknél. Ez nem csoda, hiszen a házicseléd anyák erősen felülreprezentáltak: szüléseik 93%-a törvénytelen volt (*BSÉ 1926*).

A törvénytelen gyerekeknek természetesen kisebb esélye volt megérni az elemi iskolás életkort, mint a törvényeseknek, de még így is valószínű, hogy a tanulók 15%-át is meghaladta azoknak a budapesti elemistáknak a száma, akiknek családi békéjét, anyjához esetleg nevelőapjához fűződő viszonyát sértette a házasságon kívüli szülés súlyos tankönyvi/iskolai elítélése...

Visszatérve a normasértés kevésbé súlyos esetére, a házasság elkerülésére: a városi népességben – s ezen belül az iskolázottabbak körében – a nőtlenség/hajadonság viszonylag széles körben megfigyelhető. A megyei és a városi tisztviselők közel egyharmada tartozott ebbe a csoportba, az orvosok mintegy negyven százaléka, a magánmérnökök 50%-a. (Tény, hogy bizonyos foglalkozásoknál hasonló vagy ennél magasabb arány is mérhető; ezeknél azonban a korösszetétel indokolatlanná teszi az összehasonlítást: pl. az ügyvédjelöltek, nyilván életkori okokból, magasabb arányban nőtlenek, mint az ügyvédek...)

Persze, ha az agglegénynek maradt középosztálybelieket valaki megkérdezte, hogy miért maradtak ebben az állapotban, akkor – talán néhány pesti „bohém embert” leszámítva – nem az agglegény és hajadonélet értékeiről beszéltek, hanem arról, hogy *egzisztenciálisan* nem engedhették meg maguknak, hogy családot alapítsanak. Nem vonva kétségbe, hogy ők ezt valóban *így élték meg*, ez a magyarázat az értékszociológia-történet-szociológia kutatójának nagyon is informatív: arról szól, hogy két versengő érték közül (miszerint a „rendes ember” házasságban él, ill. a „rendes ember” képes megfelelő szinten eltartani a feleségét) az így válaszolók a második alternatívát részesítették előnyben. (Azaz „a házasság, mint két ember közös keresetére épülő egzisztencia-forma” ezen emberek értékvilágától eltért.) Hasonló a helyzet a hajadonnak maradt falusi tanítókisasszonyokról szóló azon állítással is, hogy „nem talált magához illő partnert”. A számtalan – nem vitatható autonómiájú – emberi sors mögött ott áll a közös történet-szociológiai-értékszociológiai összefüggés, hogy a „rangalatti házasságot kötni” ill. „hajadonnak maradni” társadalmi „tilalmi” közül melyik bizonyult erősebbnek...

A tankönyvek világában – az eddigiek alapján azt mondhatjuk: „természetesen” – nyoma sincs annak, hogy a házasságok nemcsak halállal, de válással, különéléssel is végződhetnek...

Pedig az elváltak arányának növekedése a magyarországi népesség egymást követő generációiban igen figyelemreméltó. A teljes női népességben ugyan ez csak egy százalék körül mozog, de a fiatalabb nemzedékben magasabb. A városi női népességnek pedig három százaléka elvált. Természetesen magasabb az elvált nők aránya az önfenntartásra képes, kereső ill. iskolázott csoportokban. A válás és a polgárosodottság összefüggése még egyértelműbb, ha nem az elvált családi állapotúak arányát vizsgáljuk, hiszen az újráházasodott elváltak e statisztikákban a mi szempontunkból már „rossz helyen” szerepelnek, hanem magukat a válásokat. Aki ugyanis válik, az akkor is a „normasértők” kategóriájába kerül, ha utána újráházasodik. A válási statisztika szerint a húszas évek elején 100 házasságra nyolc válás jut (*MSÉ 1931*). 1921 és 1938 között több, mint százezer válást mondtak ki – az iskolázottabb és gyermekeiket nyilvánvalóan jobban iskoláztató csoportok felülreprezentációjával (*Karády 2001*).

Több ízben utaltunk rá, hogy korabeli értékszociológiai adatfelvételek gyakorlatilag nincsenek. Az elképesztően gazdag országos ill. budapesti statisztikai szolgálat az értékek mérésére nem vállalkozott. (A fentebb idézett adatok sem értékeket mértek, hanem olyan társadalmi jelenségeket, melyekből bizonyos értékek meglétére vagy hiányára következtethetünk.) A későbbi – az elmúlt egy-két évtizedben végzett – szociológiai felvételeket kétféle módon használhatjuk: a kérdések egy része azt tudakolja, hogy a megkérdezettek gyermekkorában szüleik milyen gyakran jártak istentiszteletre, vagy milyen gyakran olvastak könyvet. A mai idős emberek visszaemlékezése tehát arról tudósít, hogy 1930 körül az akkori szülők nemzedéke milyen volt.

Ennél lényegesen kevésbé használhatóak az idősebb nemzedék jelenlegi értékvalasztásáról szóló kérdések. Mégis – különféle kérdéseknél különböző mértékben – az egyes nemzedékek közötti különbségek az eltérő gyerekkori-fiatalkori szocializációval magyarázhatók.

Évtizedekkel későbbi értékvizsgálatok szerint a háború előtt élt felnőttek kétharmada is elfogadja a válást, mint rossz házasságokra adott megoldást... (*TÁRKI 1993*). A közvéleménykutatási adatok szerint e korcsoport 44%-a elfogadja a házasságon kívüli együttélés intézményét, s harmaduk még a gyereknemzés ilyen módját is (*U. o.*).

A házasság nélküli együttélés gyakoriságáról nincsenek adataink – pedig lehetnének. Az 1930-as népszámlálás családi állapot- tábláinak községi összesítői még tartalmazták a „vadházasság” kategóriáját, de a publikált összesítőkből ez már kimaradt – mert nemcsak a tankönyvek, de a hivatalos statisztika sem kívánt szembenézni a valósággal.

Gyermekeket nevelni

A tankönyvek normavilága nemcsak annak lehetőségét nem vette számításba, hogy „normális”, boldog, értékes ember lehet az is, aki nem kötött házasságot, de azt sem, hogy a házasságokban ebben az időben már egyáltalán nem volt természetes „az ahány gyermeket Isten ad” elvének betartása. A tankönyvek a többgyermekességet – sőt s sokgyermekességet tekintették normatívának.

A valódi világban azonban, a natalitási adatokból láthatóan, születésszabályozás érvényesült. A házasságok 17%-ából nem született gyermek, s további 17%-ából

csak egyetlen született – legalábbis 1930-ban (*MSK 1930*). Az ekkoriban az anya halálával megszűnt házasságok 22%-ában egyetlen életben maradt gyermek sem volt – 18%-ában pedig nem is született gyerek. A megszűnt házasságok mindössze negyven százaléka tekinthetett vissza arra, hogy három vagy annál több gyermeket nevelt volna... (*U. o.*)

Természetesen az igen fiatal (24 éven aluli) feleségek és az igen rövid (5 éven aluli) házasságtartamra visszatekintő házasságok gyermektelensége az, amely felülmúlja az átlagot, de a kombinált elemzés már kevésbé közhelyes eredményeket hoz. Kitűnik, hogy a fiatalon (15–25 évesen) kötött házasságok esetében a házasság ötödik és tizedik éve között csupán 10 százalékos esélye van annak, hogy a pár gyermektelen maradjon, ezzel szemben az érettebb korban kötött házasságoknál ennek az esélye kétszeresére nő.

A gyermektelenség legvalószínűbb az izraelita házaspárok esetében (24%), és a három nagy keresztény felekezethez tartozók esetében (16–17%). A vidéki házaspárok 15%-ának, a budapesti párok 32%-ának nincs gyermeke, egy-egy gyermek 16 ill. 23%-ukat jellemzi. A két jól érzékelhető dimenzió kapcsolatát az 1. táblázat mutatja.

1. TÁBLA

A férjes nők átlagos gyerekszámja 1930-ban

	Budapest	Törv. városok	Megyék	Összesen
Római katolikus	1,92	2,38	3,56	3,36
Református	1,76	2,47	3,33	3,20
Evangélikus	1,76	2,16	3,30	3,15
Izraelita	1,85	1,95	3,00	2,40

E társadalmi jellemzők alapján megint csak jól körülrajzolhatók azok a társadalmi csoportok, melyeknek normavilágát a tankönyvek egyáltalán nem vették figyelembe...

A gyerekszámmal kapcsolatos korabeli statisztikai adatot jól kiegészíti egy kilencvenes évek eleji közvéleménykutatás: eszerint az akkoriban felnőtt emberek 43%-a háromnál kevesebb, s további 43%-a három gyermek létét tartja ideálisnak; e megfigyelések gyakorlatilag kizárják a szabályozatlan gyermekvállalást. Harmaduk egyetértett azzal, hogy a gyerekek korlátozzák a szülők szabadságát (*TÁRKI 1993*).

Természetesen a későbbi közvéleménykutatási adatokból átsütő modern értékválasztás tényleges megléte a most megkérdezettek 1930 körüli családjában kimutathatatlan. De az tény, hogy a sokgyerekes családmodell egyedül üdvözítő voltáról tanuló gyerekek nagy százaléka olyan családban élt, ahol vagy ő volt az egyetlen gyerek, vagy legfeljebb egy-két testvére volt...

Hetente templomba járni

Az iskola többféle eszközzel is képviselte a „heti istentiszteletjárás” értékét. Nemcsak a kötelező, tanrendbe iktatott, és kifejezetten a felekezetek által szervezett hittanóra fogalmazta meg ezt normatívként, de 1920-tól a heti istentiszteletjárás a tankötelezettség része lett.

A felnőttek társadalmában ugyanakkor már kisebbségben voltak a heti iszentisztelet-látogatók. Korabeli felmérések szerint a harmincas évek végén a református gyülekezeti tagok 9–40%-a járt hetente iszentiszteletre (*Bolyki & Ladányi 1987*). 1939/40-ben a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi misén (*Tomka 1991*).

A visszatekintő TÁRKI-közvéleménykutatás szerint a Horthy korszak elején az apák fele, az anyák háromötöde járt az egyházi elvárások szerinti gyakorisággal iszentiszteletre. A Horthy korszak két évtizede során pedig a szekularizáció – a határozott kormányzati lépések ellenére – előrehaladt, s az időszak végén a férfiaknak már csak kétötöde, a nőknek már kevesebb, mint háromötöde felelt meg az egyházi előírásoknak.

Ha azokat vizsgáljuk meg, *akik havonta néhányszor vagy annál gyakrabban* jártak iszentiszteletre, akkor kiderül, hogy akik a huszas évek közepére emlékezhettek, az apáknak háromötödét, az anyáknak háromnegyedét sorolták ebbe a kategóriába. A második világháború idején a serdülők emlékei szerint pedig az apák alig fele, az anyáknak pedig már csak kétharmada tartozott ebbe a csoportba. *Másfelől nézve azoknak a családoknak az aránya, ahol egyik szülő sem járt rendszeresen iszentiszteletre (legfeljebb ünnepenként, évente, vagy soha,) egyetlen évtized alatt a szülői népesség negyedéről harmadára nőtt.*

Az 1919 és 1939 között született korcsoport szüleinél – immár nem az időtengely, hanem a falusi-városi lakóhely szerint bontva – a következő iszentiszteletjárási gyakoriságot tapasztaljuk.

2. TÁBLA

Az iszentiszteletre/misére járás gyakorisága harmincas és negyvenes években falvakban és városokban (%)

	Anyák	Apák	Falusi anyák	Falusi apák	Városi anyák	Városi apák
Soha	9,3	17,2	7,6	14,8	13,5	23,4
Évente	6	8,9	4,9	7,8	8,8	11,7
Évente néha	14,4	20,8	14	20	15,5	23
Havonta	14	11,2	14,3	11,3	13,1	10,9
Hetente egyszer	44,5	36,2	45,6	39,7	41,8	27,4
Hetente többször	8,7	4,3	9,6	4,8	6,4	3,2
Naponta	3,1	1,4	4	1,7	0,8	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	907	878	656	630	251	248

Forrás: 3000-es TÁRKI Mobilitásvizsgálat 1919 és 1939 között született korcsoportja

A város és a falu közötti nagy különbségek elsősorban a szekularizált és az erősen vallásos végponton elhelyezkedők arányából láthatók. A családon belüli állapotokat nézve: a városokban 1,5-szer a falvakban 1,28-szor gyakoribb a hetente vagy gyakrabban iszentiszteletre látogató anyja, mint a hasonló apa. A másik végponton – a sosem járók között – a falusi apák kétszer gyakrabban fordulnak elő, mint a hasonló anyák, a városokban viszont csak 1,7-szer.

A fő szabály ugyan az, hogy a nők gyakrabban járnak istentiszteletre, mint a férfiak; mégis vannak olyan házaspárok, ahol ez fordítva van. Így a teljesen egyértelmű egyházas mintát mutató szülők aránya a falvakban a családok kétötödére, a városokban negyedére csökken. Azoknak a családoknak az aránya pedig, ahol legalább az egyik szülő sosem járt istentiszteletre, a falusi családok több mint húsz, a városi családok közel harminc százaléka.

A Horthy-korszakbeli istentisztelet-járásról *az 1919 és 1939 között születettek s gyermekkorukban is Budapesten élők (ez 497 fő) körében végeztünk felmérést (Nagy 2000). A budapesti apák több, mint negyede (!) soha nem ment templomba, s további bő egynegyede is évente egyszer ill. néhányszor, tehát legfeljebb ünnepeken!* További egytized az, aki havonta néhányszor elmegy templomba. *Az anyák bő harmada hetente vagy annál gyakrabban eljár az istentiszteletre és az erősen szekularizált csoport is lényegesen kisebb.*

Azt hihetnénk, hogy ennek a non-konform viselkedésnek az oka a szekularizált többedik generációs szakmunkásság. Ez azonban – legalábbis felmérésünk adatai szerint, ahol persze az érettségizett csoport csak ötven fő – nem így van. Az értelmiségi apák fele sosem járt istentiszteletre, további negyedük csak évente. Az önállóknak hatvan százaléka tartozik ebbe a két csoportba. A szakmunkásoknak már csak egy-egy negyede, a segédmunkásoknak pedig egy-egy ötöde.

A másik oldalon, a havonta legalább néhányszor templomjárók megfigyelésekor, „tökéletes lejtőt” kapunk: a segédmunkásoknak negyven, a szakmunkásoknak 30, az önállóknak 15, a magas társadalmi csoportba tartozóknak pedig már csak 10%-a tartozik ide.

A katolikus apák egyötöde, a református apák egynegyede heti istentisztelet-járó, s ha a kevésbé szigorú – havi néhányszori – istentiszteletre látogatást vizsgáljuk, hasonlóképpen enyhén szekularizáltabbnak találjuk a katolikusokat. *Az apák istentisztelet-járása szempontjából tehát Budapest társadalmá nem a „keresztény Magyarország” fogalmából következő előzetes elvárásainknak tesz eleget, hanem a klasszikus városiasodási modellnek.*

Endogám házasságot templomban kötni

A tankönyvek világában a házasság szinte mindig azonos felekezetű emberek között köttetik, hiszen ez teszi lehetővé a felekezeti szempontból egyértelmű vallásos életet, vallásos nevelést. A valóságban azonban a Horthy korszakban megnövekedett a vegyesházasságok aránya.

1928 és 1946 adatait összehasonlítva a vőlegény vallásához viszonyítva a katolikusoknál 13 ill. 15%, a reformátusoknál 33 ill. 40%, az evangélikusoknál 42 ill. 51% kötött egyes házasságot 1928-ban ill. 1946-ban (*MSE 1928; 1946*).

A vegyesházasságok közül leginkább a keresztény-izraelita házasság állt szemben a tankönyvek világával. Az e kérdéssel foglalkozó tanulmányok egyértelműen mutatják, hogy noha a keresztény-izraelita házasságkötésnek a kurzus nemcsak vallásérkölcsi, hanem nacionalista és antiszemita megfontolásokból is ellenállt, csak az ilyen

házasságot egyértelműen betiltó zsidótörvények tudták visszavetni az e tekintetben „normasértő” viselkedést.

A katolikus-protestáns házasság jelenti a következő szekularizációs tömböt. (Istentiszteletjárás adatok alapján jelenthetjük ki, hogy a katolikus-protestáns házasságokban élők szignifikánsan szekularisabbak, mint az azonos felekezetű házastárssal élők.) Csak kevésbé szekularizáló hatású a római-katolikus és görög-katolikus ill. a református és evangélikus felek közötti házasság.

3. TÁBLA

A katolikus-protestáns házasságok aránya a három nagy felekezethez tartozók körében 1928-ban és 1946-ban (%)

	Katolikus völegény	Református völegény	Evangélikus völegény
1928-ban	10,68	28,78	30,57
1946-ban	12,72	36,08	37,58

Forrás: MSÉ 1928, 1946

Ez másfelől azt jelenti, hogy a katolikus-protestáns házasságon belül az összes házasság 14,8%-ról 17,8%-ra nőtt! *Bizonyítottnak tekinthetjük tehát, hogy a húszas évek végén ill. a harmincas években született gyerekek legalább egyhetedénél az „azonos felekezetűvel házasodni” értéke nem bizonyult követhetőnek.*

Ezen belül a budapesti adatok a vegyesházasságok (benne persze a keresztény-izraelita vegyesházasságok) arányának szinte folyamatos növekedését mutatják. Kicsit hátrább menve az időben: 1877-ben a házasságok 17,3%-a vegyesházasság, az arány először 1884-ben lépi túl a 20, 1896-ban a 25, 1911-ben a 30%-ot; *1923-ban pedig eléri a 35%-ot.* 1941-ben (a zsidótörvények után) az arány 34,45%, de 1945-ben a vegyesházasságok aránya –nyilvánvalóan az 1938 és 1945 között elmaradt házasságok „behozásaként” – 37%-ig kúszik, majd ismét néhány százalékot csökken (*BSÉ 1941, 1946*).

Az „azonos-felekezetűség” értékét sugárzó iskolákba járó gyerekek tehát egyre növekvő arányban a nem endogám házasság mintáját láthatták otthon és környezetükben, s a városi lakosság arányának – már a harmincas években is jól előre látható – növekedése miatt egyre szélesebb tanulócsoportokat kellett volna felkészíteni a más-felekezetűekkel való együttélésre. Noha a felekezetek közötti béke – legalábbis a jel-szavak szintjén – erősen jelen van a korban, sőt elvi jelentőségét a történelem és társadalomismeret könyvek is deklarálják, a (részben felekezeti kiadók által kiadott) tankönyvek üzenetei mégsem a többfelekezetű társadalomban történő együttélésre készíteneek elő.

S bár a kilencvenes évek óta Magyarországon a házasság polgári intézmény, a tankönyvek gyakorlatilag kivétel nélkül a házasság szentségéről, illetve egyházi mivoltáról szólnak. Ugyanakkor a két háború között már jól kitapintható az a csoport, aki nem köt egyházi házasságot. Az azonos felekezetűek közötti házasságok közel egytizedét, a vegyesházasságok közel 44%-át *nem egyházi módon kötötték (MSÉ 1928)*. A

vegyesházasságot kötő katolikus férfiak 57,8%-a, a reformátusoknak pedig 32,3%-a vette igénybe az egyház házassági szolgáltatását.

Nemi szerepeket betartani

A tankönyvekben a „dolgozó ember” szinte mindig férfi, még a tanítónői szerep bemutatása is igen ritka. Pedig 1930-ra már az országban (addig) kiadott bölcsész-doktori oklevelek ötöde, a gyógyszerészi oklevelek egyhetede, az orvosi oklevelek egytizede a nők kezében van, de van már negyven mérnök nő és hatvan közgazdász nő is, a pedagóguspályákon pedig már jól kitapintható a nőiesedés. Az egyetemek hallgatói összetétele, ami a tendenciát jelzi, óriási elmozdulást dokumentál: az orvoskarokon ugyan (a numerus clausus következtében) 8%-ra szorul vissza a nők aránya, de a bölcsészeten túllépi a 46%-ot, gyógyszerészetin a 33%-ot, közgazdasági karon a 12%-ot (*MSE 1928*).

A nők aktivitása természetesen az egyes szférákat különbözőképpen jellemezte. Az agrárszférában 2340 ezer eltartott nőre alig 120 ezer önállóan, a férjétől függetlenül kereső nő jut. A több mint 5600 agrártisztviselő közül alig kétszáz volt nő. Az ipari szférában ezzel szemben a 728 ezer eltartott nőre 172 ezer kereső nő jut, a kereskedelmi szférában pedig még több: 180 ezerre 56 ezer.

A női munkavállalás aránya (ha a „segítő családtag” függetlenséget nem biztosító státusát leszámítjuk) a tisztviselői népességen belül a legmagasabb: a munkavállalók 30%-át is meghaladja. Ezen belül a kereskedelmi tisztviselőknél még magasabb az arány.

Ha az agrárium-iparforgalmi szféra mindent meghatározó különbségét nem vesszük figyelembe, az ország egyes területein további nagy különbségeket találunk. Az iparforgalmi keresőknek Budapesten nem kevesebb, mint 46%-a nő volt. A városok átlagában ez 37%-ot, a községek átlagában 10%-ot jelentett. De a megyék között is nagy a különbség: Három dunántúli megye is van – s rajtuk kívül Békés –, ahol az iparforgalmi szféra keresőinek több mint 15%-a nő.

A közszolgálat és szabadfoglalkozások blokkjában a regionális szórás érthetően kisebb: Budapesten is csak a keresők 9,7%-a tartozik a női nemhez. A városokban 8,7%, a falvakban pedig 3,0%.

Korabeli közvéleménykutatásokkal természetesen e vonatkozásban sem rendelkezünk. De ha belegondolunk abba, hogy a családra vonatkozó attitűdök jókora arányban gyerekkorban rögzülnek, mindenestre feltűnő, hogy az 1910-es és 1920-as években született (a kérdés idején tehát már nem fiatal) népesség ugyanolyan arányban, kb. 50%-ban mondja azt, hogy a dolgozó anya ugyanolyan jó anya lehet, mint a fiatalabbak. A feleség munkavállalásával kapcsolatos különböző kérdéseknél következetesen 5–10% pontos eltérés tapasztalható, mely kétségtelenül mutatja, hogy az idősebb nemzedék kevésbé tekinti magától értetődőnek a női munkavállalást, de még így is nem kevesebb, mint 50% gondolta úgy, hogy a nő függetlenségének útja a munka... (*TÁRKI 1993*)

Vajon miért?

Ha egyszer a magyar társadalomnak vannak ilyen jól körülírható csoportjai, akiknek másféle értékei vannak, s e csoportok bizonyos településeken, bizonyos iskolatípusokban olyan „koncentrátumban” fordulnak elő, hogy helyileg, intézményileg akár többséget is alkothatnak – miért nem tükröződik mindez a tankönyvek és a tantervek világában?

Miért áll szemben a modern értékek akceptálásával a politika, miközben teljesen egyértelmű, hogy e csoportok egy többpártrendszerű demokráciában egyáltalán nem tekinthetők lényegteleneknek: mint iskolázottabbak, városiasodottabbak és vagyonosabbak, aránylag többel rendelkeznek közülük választójoggal, mint a tradicionális értékeket követő csoportok.

Meg kell állapítanunk, hogy a politika viselkedését ebben a szférában nem a (modern politikai szociológiából ismert) „szavazatmaximalizálás”, határozta meg, hanem egyéb tényezők. Ilyen, , hogy a kormányzati ágak között mintegy munkamegosztás alakult ki, a kormányzatot és a kormánytöbbséget a modernebb rétegek számára is támogatandóvá (elviselhetővé...) tenni a kereskedelempolitikusok, a pénzügypolitikusok, az igazságügyminisztérium és – bár ellentmondásosan – a szociálpolitikai bürokrácia feladatává vált. A kultusztárca – ellentétben a 19. század utolsó két-három évtizedében megfigyelhető viselkedésével – nem fordított nagy figyelmet arra, hogy e modernebb csoportok oktatással kapcsolatos igényeit kielégítse. (Annak ellenére, hogy Klebelsberg személyesen közelebb állt a kormánypárt konzervatív-liberális, mint szélsőjobboldali erőihez...). A kultusztárca sokkal inkább a közalkalmazotti csoportok – és a hozzájuk csapódó hasonló mentalitásúak – érdekeinek és értékeinek akart megfelelni. Amikor pedig – legalábbis a jelszavak szintjén – a kormánytámogatók körét szélesíteni akarták, az iskolázási mobilitás csatornáit a paraszti és altszti rétegek előtt nyitották meg, s nem a modern mentalitású csoportok előtt.

Ilyen tényező az is, hogy a tárca az oktatáspolitikai mellett egyben a kultúrpolitika, sőt bizonyos értelemben a társadalomra irányuló egész kormányzati ideológiai munka felelőse is volt, ez a kultúrpolitika és ideológia pedig (egy önmagát az 1867–1918-as rendszerrel ill. 1918/1919-cel szemben definiáló kormányzat esetében) természetesen nem lehetett más, mint konzervatív.

Ilyen tényező az is, hogy az ágazati politizálás aktorai – mint erre a későbbiekben rámutatunk – kivétel nélkül közelebb álltak a konzervatív, mint a modern értékpólushoz. A velük való folyamatos kommunikációt nyilvánvalóan megkönnyítette, hogy a minisztérium nem tette lehetővé modern értékvilágú tankönyvek bevezetését.

Ezzel el is érkeztünk a második magyarázathoz, ahhoz, hogy az oktatáspolitikai tér többi szereplői is közelebb álltak a konzervatív pólushoz, mint a társadalom átlaga. Közismert, hogy az iskolarendszer meghatározó faktora felekezeti tulajdonban volt. Számos egyháztörténeti kutatás bizonyította, hogy a nagyobb felekezetek nemcsak az adott felekezetekbe bejegyzett szélesebb, vallásukat különböző mértékben gyakorló tömegeknél voltak konzervatívabbak, de még az aktív hívők körén belül is. Azaz – némi leegyszerűsítéssel – az egyházi hierarchia vezetői általában konzervatívabbak

voltak, mint a katolikus-protestáns-zsidó társadalmi szervezetek, értelmiségi csoportok, folyóiratok, s zömükben konzervatívabbak, mint az előttük járó püspök-nemzedék. (A katolikus ill. református egyházak történetét ismerőknek a Csernoch/Serédi vagy a Baltazár/Ravaszh váltásra utalunk.) (*Balogh és Gergely 1996*)

Azt is kijelenthetjük – nemcsak statisztikai paramétereik, de a korabeli szépirodalom, sajtó és a kortársak visszaemlékezései alapján is –, hogy a tanárok konzervatívabbak voltak, mint a főiskolát-egyetemet végzettek átlaga, a tanítók zintén konzervatívabbak, mint a középiskolát végzettek átlaga.

Az oktatásügyi szféra tehát – a szakminisztérium, az iskolafenntartók, a pedagógusok világa – nem volt érdekelt a modern értékek beemelésében. Ezzel talán összefüggésben, de nyilván ettől függetlenül is, úgy tűnik. mintha a modern értékek követői sem ambicionálták volna a tankönyvi/tanrendi pozíciók megszerzését. Legalábbis abból kiindulva, hogy milyen hihetetlenül keveset foglalkozik mindezzel a Pesti Napló, a Nyugat, vagy éppen a Századunk. S abból, hogy a dualizmus korával szemben a tankönyvszerzők sorában a friss tudományos eredmények bemutatását ambicionáló akadémikus-egyetemi tanár elittel szemben (a szükségképpen a tudomány „tegnapi” állásához jobban kötődő) középiskolai tanár figurája lesz a meghatározó.

Nemcsak ők modernek...

Mekkora lehetett a társadalom többé- kevésbé modernnek tekinthető része a Horthy korszakban? Fentebb szinte minden modernizációs érték mellett 3–5–10–20%-os számokat találunk. Csakhogy a kör ennél a „normasértő” tömegnél bővebb: hiszen nyilvánvalóan – mint minden társadalomban – vannak olyanok, akik nem szokásszerűségi alapon, hanem *individuális döntés eredményeképpen* maradnak falujukban, járnak templomba, kötnek házasságot, maradnak háztartásbeliek, szülnek sok gyermeket stb. Az ő döntéseik csak *történetesen* esnek egybe a tankönyvek által sugallt társadalmi normával. Minthogy döntéseik individuális és nem szokásszerűségi alapon történtek, az ő egyetértésükkel sem szükségszerűen találkozik álláspontjuk „kanonizálása”. (Sokkal későbbi szociológiai felmérések mutatják, hogy a tradicionális értékekkel egybeeső álláspontot képviselő emberek között különböző témákban 10 és 80% között változik azok aránya, akik nem ítélik el a más értékeket követőket, s noha őket nem sújtaná, mégsem támogatnának társadalmi-jogi-gazdasági szankciókat a disszidensek, a nemi szerepeket sértők, (a házasságon kívül együttélők, a homoszexuálisok, a házasságtörők, a gyermektelenek, az abortálók stb) ellen.

A magyar társadalom tradicionalistából kimozdult, életéről individuális döntéseket hozó, a tankönyvekben sugallt ember-képpel szembenálló csoportjai tehát bizonyosan szélesebb kört jelentenek, mint a fenti kemény adatokból látszik: hogy mennyivel szélesebbet, azt természetesen nem tudhatjuk. Úgy véljük, a modern/individualista értékvilágúak azért a többséget egyik vonatkozásban sem érik el.

Most már csak az a kérdés, hogy a magyar társadalom egésze és egész fejlődése szempontjából hogyan tekintjük ezt az 5–10–40%-os kisebbséget. *Enklávénak*, zárványnak-e, mely a többséggel szemben áll, s annak modernizációs útját nem befolyá-

solja, ekképpen oktatási jogainak – köztük az értékeikkel nem ellentétes oktatáshoz való jognak – a sérelme a „kisebbségi jogok sérelmének” kategóriájába sorolható-e; vagy olyan *kristályosodási pontnak*, mely egyre többek számára adott esélyt, hogy e kisebbségek normáiból, értékeiből, sikereiből is tanulva, hozzájuk sok tekintetben csatlakozva maguk is meginduljanak a polgárosodás/modernizálódás/individualizáció útján. Ha ugyanis az utóbbi igaz, akkor ezeknek a modern-individuális értékeknek *a nem akceptálása* nem *kisebbségi* jogsérellem, hanem a magyar társadalom *egészének* sérelmére elkövetett súlyos mulasztás volt.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- BALOGH MARGIT & GERGELY JENŐ (1996) Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. *Historia*.
- BOLYKI JÁNOS & LADÁNYI SÁNDOR (1987) A református egyház. In: *A magyar protestantizmus, 1918-1948*. Tanulmányok. Bp., Kossuth.
- BSÉ: Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve.
- Forrai 2001: Forrai Judit szíves közlése
- HÁBER JUDIT & H. SAS JUDIT (1980) Tankönyvszagú Világ. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Karády 2001: Karády Viktor válásstatisztikai adatbázisa
- MSÉ: Magyar Statisztikai Évkönyv
- MSK: Magyar Statisztikai Közlemények
- NAGY PÉTER TIBOR (1990) *Járszalag és aréna*. Budapest, Új Mandátum.
- NAGY PÉTER TIBOR (ed) (2001) *Iskolai népességek társadalmi háttere*. (Sajtó alatt.)
- SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (1988) *A „rejtett tanterv”*. Budapest.
- Tárki: Társadalmi Mobilitás felmérés 1993
- TOMKA MIKLÓS (1991) *Magyar katolicizmus*. Bp., OLI KTA.

